
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига СЛ

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 37

СРБИ
И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ
1914–1918

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 13–15. јуна 2014.

Уредник

академик ДРАГОЉУБ Р. ЖИВОЛИНОВИЋ

БЕОГРАД 2015

САДРЖАЈ

Обраћање председника Републике Србије, Томислава Николића . . .	9
Поздравна реч председника САНУ, академика Николе Хајдина . . .	15
Поздравни говор на научном скупу академика Драгољуба Р. Живојиновића.	17
Милорад Екмечић, <i>Сарајево 1914 : нов пољег</i>	21
Василије Ђ. Крестић, <i>Срби у Угарској у време Првог светског рата</i>	45
John C. G. Röhl, <i>“Jetzt oder nie!” The Resurgence of Serbia and Germany’s first “blank cheque” of November 1912</i>	63
Hartmut Pogge von Strandmann, <i>Developing early War Aims in 1914</i> . . .	87
Georges-Henri Soutou, <i>La place de la Serbie dans les buts de guerre francais, 1914–1918.</i>	103
Jean-Paul Bled, <i>La Revue des Deux Mondes et la Serbie en 1915.</i>	115
Dragoljub R. Živojinović, <i>Woodrow Wilson on the Austro-Hungarian Responsibility for the Outbreak of the War 1914–1918</i>	121
Михаило Војводић, <i>Српски парламенти о пољоцици Аустроугарске према Србији уочи Првој светској рата</i>	127
Никола Б. Поповић, <i>Антиантита и идеја „Велике Србије“ у Првом светском рату</i>	141
Душан Т. Батаковић, <i>Млада Босна и Црна рука</i>	151
Драга Мاستиловић, <i>Младобосанци муслиманске вере</i>	167
Lothar Höbelt, <i>Why did Austria-Hungary Decided for War in 1913–1914?</i>	185
Holger Afflerbach, <i>Italy’s Decision not to go to War in 1914</i>	191
Мира Радојевић, <i>Јован М. Јовановић и пошљање одговорности Србије за изазивање Првој светској рата</i>	203
Elena G. Kostrikova, <i>Russian Support to Serbia in July 1914.</i>	221

Вацлав Штјепанек, <i>Неуспели покушаји њоболшања односа између Србије и Аустроугарске пре Првој светској рата у ојлегалу чешке архивске грађе</i>	237
Радослав Распоповић, <i>Пишање руске војне помоћи Црној Гори пређ њочешак Првој свејској рата</i>	255
Massimo Bucarelli, <i>Allies or Rivals? Italy and Serbia during the First World War</i>	267
Радмила Радић, <i>Српска ѡправославна црква у Првом свејском рату</i>	285
Павле Кондић, <i>Српска ѡправославна црква у Црној Гори у Првом свејском рату</i>	309
Е. Ю. Сергеев, <i>Стратегическая разведка России на Балканах в годы Первой мировой войны: достижения и просчеты</i>	327
Ladislav Hladký, <i>Tomáš Garrigue Masaryk and the South Slavs During the First World War, with Special Emphasis on the Relationship Between Masaryk and the Serbs</i>	337
Јована Шалић, <i>Муслимани нових областѡи Србије у српској војсци ѡкоком Првој светској рата</i>	349
Spiridon Sfetas, <i>Aspects of the Greek–Serbian Relations in 1914 and the Image of the Serbs in the Greek Press</i>	365
Милош Ковић, <i>Мировна иницијатѡва Едварда Греја и ѡлан аустроугарске окупације Београда (29–31. јул 1914)</i>	377
Frédéric Guelton, <i>Les “papiers Fournier”, or Fournier’s Documents Dealing with the Serbian Army’s Campaign of 1914</i>	387
Александар Животић, <i>Аустроугарски ратни злочини у Србију 1914</i>	395
Петар Пијановић, <i>Српска инѡтелигенција и јуѡсловенска мисаѡ 1914. године</i>	409
Frédéric Le Moal, <i>Le sauvetage de l’armée serbe en 1915: histoire et mémoire</i>	421
Душан Топаловић, <i>Швеђани у окупираном Београду 1915. године: један фрагмент из ратне ѡројатанге Централних сила у неутралним државама</i>	431
Владимир Стојанчевић, <i>Лајѡш-Лудвиг фон Талоци, руководилац ѡедаѡшкој курса у окупираном Београду 1916.</i>	445
Момчило Исић, <i>Милош Московљевић у енглеској болници у Микри</i>	449
Славица Ратковић-Костић, <i>Реѡртанизација војске Краљевине Србије 1916. и 1917. године</i>	463
Árpád Hornyák – László Szarka, <i>The Views of István Tisza on the Position of Serbia in the Balkans Dominated by Austria-Hungary</i>	481

Војислав Г. Павловић, <i>Француска, Србија и стварање Југославије после њоробоја Солунској фронтџа септембра 1918</i>	497
Милић Ф. Петровић, <i>Из рајних дојиса Родолфа Арчибалда Рајса из Србије 1914–1918</i>	511
Милан Гулић, <i>Бока и Бокељи у Првом свјетском рају 1914–1918</i>	523
Гордана Кривокапић Јовић, <i>Француски слависти и југословенски њросјор</i>	541
Јасмина Милановић, <i>Улоја њородице Грујић у Великом рају</i>	555
Slobodan G. Marković, <i>Serbia's War Losses during the Great War Reconsidered</i>	569
Љубодраг Димић, <i>Срјска истјориојрафија о Првом свјетском рају</i> <i>Viacheslav Shacillo, The Geopolitical Plans of the Great Powers in the Balkans on the Eve of the First World War in Russian Historiography</i>	583
Миле Бјелајац, <i>Стјојодишњица: њрендови ревизије узрока Великој раја</i>	615
Александар Растовић, <i>Полемика између Робертиа Ситјона-Војсона и Мери Дарам око одјоворносји за рај 1914 –1918</i>	635
Љedomir Antić, <i>The Alleged Responsibility of the Kingdom of Serbia for the Outbreak of the First World War: Recent Interpretations</i>	647
Зоран Лакић, <i>Полијика, а не наука ѡраже ревизију ојена о Првом свјетском рају</i>	661
Тијана Шурлан, <i>Одјоворносј кајзера Вилхелма II за Први свјетски рај – међународнојравни асјектј</i>	667
Александар Гаталица, <i>Одбрана цивилизације као један од кључних разлоја за дујојрајносј Великој раја</i>	685
Василије Ђ. Крестић, <i>Белешка о „Документјима о сјољној ѡлијици Краљевине Србије 1903–1914. јодине“</i>	689
Индекс	693

МУСЛИМАНИ НОВИХ ОБЛАСТИ СРБИЈЕ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

ЈОВАНА ШАЉИЋ

Апстракт. Улазак Османског царства у Први светски рат на страни Централних сила 1914. године, довео је до престанка важења Цариградског уговора о миру, склопљеног исте године између Османског царства и Србије. Тиме је отворена могућност регрутовања муслимана из нових области Србије у српску војску. У раду је приказан војнички живот муслиманских војних обвезника током регрутације, потом обуке, и касније у јединицама по којима су били распоређени. Такође, приказане су особине које су муслимани показали током бављења у српској војсци, однос који су имали према новој држави, као и проблеми и последице које су произашле из њиховог ангажовања.

Кључне речи: муслимани, нове области Србије, регрутација, Први светски рат, српска војска

Након Балканских ратова 1912/1913. године, Краљевина Србија је са увећањем територије добила и увећање становништва. Верска, национална и етничка структура нових области припојених Краљевини Србији била је хетерогена, а већину популације чинили су православни хришћани и муслимани. Све до тада, становништво Србије је било хомогено, већином српско-православно, са малим процентом муслиманског живља – 0,49%.¹ Према извештајима окружних начелника новоослобођених области, насталих током пролећа 1913. године, у састав земље је, након Балканских ратова, ушло близу 700.000 становника муслиманске вероисповести, већином етничких Албанаца, Турака и српског исламизованог становништва, чиме се проценат муслиманског живља у земљи знатно повећао.² Самим тим, муслимани нових области чинили су и највећи део укупног муслиманског становништва на територији целе Краљевине Србије. Њихов положај је, између

¹ *Прелиминарни резултати и подаци о становништву и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911, 5.

² Табеларни преглед броја муслимана по окрузима као и укупну националну и полну структуру муслиманског становништва нових области Србије на основу извештаја окружних начелника видети у: М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013, 115–152.

осталог, био регулисан и Цариградским мировним уговором, склопљеним марта 1914. године између Србије и Османског царства. Према члану 4. Цариградског уговора, сви муслимани нових области били су ослобођени војне обавезе и плаћања војних такси на период од три године, колико им је остављено да, по сопственом избору, оптирају за османско држављанство.³ У складу са овом одредбом, када је у септембру 1914. оглашена регрутација становника нових области, муслимани јој нису подлегли. Уместо тога, они су заједно са хришћанима употребљавани за чување и оправку сувоземних државних, среских и општинских путева, телеграфских и телефонских линија, пренос хране, жита, дасака, вучу оружја и муниције, као и утовар и истовар разних пошилијака.⁴ Иако је турско посланство упутило протест српским властима, сматрајући и овакву употребу муслиманског становништва кршењем Цариградског уговора, за то није било много основа.⁵ Локални муслимани су често показивали добру вољу за оправку путева којима су се и сами служили, док су за утовар и истовар пошилијака добијали 0,70 динара дневно, због чега је пријављених било често и више него што је потребно.⁶

Уласком Османског царства у рат на страни Централних сила, престао је да важи Цариградски уговор о миру, чиме се отворила могућност регрутовања муслимана из нових области Србије у српску војску. Поред појачања у људству, постојали су и политички разлози њиховог упућивања у кадар. Министар унутрашњих послова Љубомир Јовановић упутио је председнику владе Николи Пашићу писмо у коме је, поред осталог, стајало: „Са прекидом дипломатских односа између нас и Турака престао је да важи и познати Цариградски уговор, а са њим и привилегије које су уживали муслимани у новим крајевима, и које су несумњиво ишле на штету наших државних и националних интереса... Ово утолико пре што су муслимани до данас уживали, захваљујући поменутом уговору, изван привилегисан положај у овим крајевима, који је нарочито почео падати у очи и рђаво утицати на овдашњи словенски живаљ, откад је настао данашњи рат, у коме они не учествују ни непосредно ни посредно“.⁷ Сличног мишљења је био и

³ Балкански уговорни односи 1876–1996, Т.1, М. Стојковић (ур.), Београд, 1998, 410.

⁴ Војни Архив (=ВА), Пописник (=П) 6, Кутија (=К) 622, Фасцикла (=ф.) 1, број документа (=док. бр.) 5/2, Велешка пуковска окружна команда – Команданту Брегалничке дивизијске области, 23. септембра/6. октобра 1914, у Велесу.

⁵ ВА, П6, К622, ф.1, док. бр. 5/1, Командант Трупа нових области, генерал Д. Поповић – Команданту Брегалничке дивизијске области, 11/24. септембра 1914, у Скопљу.

⁶ ВА, П6, К622, ф.1, док. бр. 5/3, Командант Брегалничке дивизијске области – Команданту Трупа нове области, генералу Д. Поповићу, 28. септембра/11. октобра 1914, у Штипу.

⁷ Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), ролна микрофилма 430, фасцикла (=ф.) XIV, бр. 7, Министар

командант Трупа нове области, генерал Дамјан Поповић, који је сматрао да ће цела ствар повољно утицати на немуслиманско становништво, у смислу пуне равноправности у правима и дужностима свих држављана Србије, и њиховог чвршћег везивања за Србију и њену судбину.⁸ Регрутација је оглашена 31. децембра 1914. године, а подлегли су јој муслимани првог позива рођени 1892, 1893. и 1894. године.⁹ Муслимани другог и трећег позива узимани су само за рад у позадини и таква одлука Министарског савета остала је непромењена, упркос каснијим инсистирањима да се и на њих прошири војна вежба.¹⁰ Према наредби Министра војног Радомира Бојовића, муслимани свих дивизијских области упућени су у Ниш, где су обучавани као пешадинци.¹¹

Од самог почетка, ступање муслимана у српску војску пратили су бројни проблеми у виду негодовања, скривања и бекства регрута, али и притајених и отворених побуна. Ни добар део хришћанског становништва нових области судбину Србије још увек није осећао као своју, док су муслимани на ново стање гледали искључиво као привремено, до поновног повратка турске управе у ове крајеве. Њихове наде подгревала су и писма која су стизала из Турске, у којима се саветује нашим муслиманима да имају још мало стрпљења и да ће ускоро бити ослобођени.¹² Додатни проблем за Србију представљала је и султанова објава светог рата – цихада, који је, након уласка Турске у рат, оглашен посебном шејх-ул-исламом фетвом, свечано прочитаном у Фатиховој џамији у Истанбулу.¹³ Фетвом су позвани сви муслимани на свети рат против савезничких држава, укључујући Србију и Црну Гору. Текст фетве се у виду посебних прогласа растурао међу српским муслиманима на Косову и у Македонији, а један од таквих прогласа био је и текст друштва „Уједињење ислама“: „Муслимани! До јуче се лепршала османлијска застава са светим знамењем полумесеца у нашој драгој отаџбини, а данас се вије прљава застава Срба. Овај ниски народ шаље вас у борбу против Аустро-Угарске и Немачке који су савезници муслиманског калифа-

унутрашњих дела Љ. Давидовић – Председнику владе, Н. Пашићу, 25. октобра/7. новембра 1914, у Нишу.

⁸ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/21, Командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – Врховној команди, 25. новембра/8. децембра 1914, у Скопљу.

⁹ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/28, Министар војни, пуковник Р. Бојовић – Врховној команди, 18/31. децембра 1914, у Нишу.

¹⁰ ВА, П7, К61, ф. 4, док. бр. 24/2-3, Команда Трупа нове области, пуковник В. Требињац – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, 10/23. септембра 1915, у Скопљу; ВА, П7, К61, ф. 4, док. бр. 24/4, Министар војни, пуковник Р. Бојовић – Команданту Трупа нове области, генералу Д. Поповићу, 13/26. септембра 1915, у Нишу.

¹¹ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/28, Министар војни, пуковник Р. Бојовић – Врховној команди, 18/31. децембра 1914, у Нишу.

¹² М. Екмечић, *Рајни циљеве Србије 1914*, Београд, 1973, 384.

¹³ *Ibid.*, 137.

та. Браћо по вери! Падишахов ферман, проглас улеме и фетва шејх-ул-ислама јасно вам говори: ако употребите оружје противу савезника калифата, сматраћете се издајници и преступници као да сте га употребили противу Бога, пророка Мухамеда и Св. Табе. Према томе, слушајући заповест падишахову, ви ћете оружје које вам је дато да га употребите противу наших савезника окренути противу непријатеља наших. Са потпуном војничком опремом бежите у Бугарску, ако у овоме не можете успети ви се предајте Аустријанцима... вршите разноврсне штете непријатељу, да бисте посведочили да сте достојни потомци Турака и Муслимана.“¹⁴

Фетва и проглас имали су великог одјека међу балканским муслиманима уопште, па самим тим и међу српским муслиманским становништвом. То ће се значајно одразити на регрутацију муслимана у српску војску и њихове поступке пре, али и током ратних операција. Цела ситуацију додатно је погоршавала и негативна пропаганда аустријских, бугарских и турских агената на терену, који су међу српским муслиманима ширили глас о томе како им у српској војсци неће бити дозвољено да практикују своју веру, да се хране и сахрањују у складу са исламским обичајима, те да су праве намере српских власти да их од муслиманске вере одвоје. То је изазвало велики немир, нарочито међу породицама регрута. Генерал Дамјан Поповић је изнео, том приликом, запажање како се стиче утисак да се породице муслиманских регрута више брину да ли ће њихов члан у српској војсци остати муслиман, него да ли ће се жив вратити кући.¹⁵ Због тога је, у свом писму министру војном, нагласио потребу сузбијања ове негативне пропаганде страних агената тиме што ће се јавно, путем новина и других гласила, демантовати ови наводи, а муслиманима дозволити практиковање њихових верских обреда у потпуности.¹⁶ И заиста, српске војне власти су настојале на све начине да омогуће практиковање вере муслиманима. У свакој јединици био је по један муслимански свештеник, док је исхрана била прилагођена исламским верским прописима. Јело се припремало без свињског меса, на маслу уместо на масти, а припремали су га

¹⁴ АС, МИД, ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, проглас друштва „Уједињење ислама“ нашим муслиманима (један одломак из прогласа).

¹⁵ АС, МИД, ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, Командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, 4/17. јануара 1915, у Скопљу.

¹⁶ „Сматрам да је веома потребно да се ове лажи аустријских агената, католика и бугараша, стварно демантују, тј. да храна муслимана буде тачно по њиховим верским правилима, да им се да слободно време за свршавање молитви, да се обрати пажња сарањивању и да о овоме води строг рачун оца и нишки муфтија...“ АС, МИД, ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, Командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, 4/17. јануара 1915, у Скопљу.

сами муслимани.¹⁷ Командантима јединица су издавана наређења да се према муслиманима понашају толерантно, као и да понашање наших војника према њима буде „право другарски, а не са њима правити шегу, задиркивати их, подсмехивати им се, и што је најгоре, смејати се њиховим верским обичајима и исте спречавати.“¹⁸ Ипак, чињеница да је Турска у рату против Србије, као и садржај фетве и прогласа о светом рату, укоренили су се дубоко међу муслиманским становништвом, стварајући проблеме од самог почетка њиховог регрутовања у кадар.

Бекства су била најчешћа појава међу регрутима. Бежало се највише у Бугарску, Албанију и Грчку, што превентивно, што након почетка регрутације. Примера ради, према извештају команде Битољске дивизијске области, од 1875 позваних регрута муслимана у првој партији, на броју је било свега њих 716.¹⁹ Ситуација није била ништа боља ни у Косовској дивизијској области где се, само у Призренској пуковској окружној команди, од 1748 позваних регрута појавило њих 352, док су остали углавном пребегли у Албанију.²⁰ Поред бекства, током регрутације јављали су се и протести, негодовања, а неретко су избијали и инциденти. Према извештају команданта Вардарске дивизијске области, приликом полагања заклетве обвезника Кумановског батаљона, сви муслимани су ћутали. Инсистирањем муфтије, већина је пристала да се закуне, док су Албанци остали упорни и нису хтели да положе заклетву све док војне старешине нису интервенисале. У Тетовском пуковском округу, до одређеног часа су се појавили регрути само једне општине, док су се из осталих општина и села сви разбежали, па их је требало скупљати уз помоћ жандара и општинских служитеља.²¹ У Гњиланском округу, локални муслимани су покушали да спрече одвођење регрута, при чему су погинула двојица изгредника. Међу албанским регрутима из Митровице могле су се чути следеће речи: „Одмах чим стигнемо, ако нам даду оружје и муницију, тражићемо да нас терају на Швабу, па ћемо

¹⁷ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/52, Команда Нишких резервних трупа, Командант пуковник Ј. Поповић – Врховној команди, 23. фебруара/8. марта 1915, у Нишу.

¹⁸ ВА, П9, К138, ф. 6, док. бр. 70/2, Командант потпуковник С. Јевремовић – командиру коморе, 18/31. јула 1915, у Дубу.

¹⁹ ВА, П6, К612, ф. 5, док. бр. 42/4, Команда Битољске дивизијске области – Команданту Трупа нове области, генералу Д. Поповићу, 13/26. фебруара 1915, у Битољу.

²⁰ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/42, Командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, извештај команданта Косовске дивизијске области, 21. јануара/3. фебруара 1915, у Скопљу.

²¹ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/42, исти – истом, Извештај Команданта Вардарске дивизијске области, 21. јануара/3. фебруара 1915, у Скопљу.

их пустити што ближе и онда заједно с њима напасти на Србе...²² Сличан план је откривен и међу муслиманима Штипске пуковске команде, Брегалничке дивизијске области. Приликом транспорта 112 регрута муслимана, које је спроводио одред од 4 војника и 6 жандара, регрути су се договорили да се поделе у 10 група по 12 људи и да, током ноћи, свака група нападне по једног спроводника, разоружа га и дотуче кундаком како се не би чули пуцњи. План је био да потом сви заједно, са оружјем, побегну у правцу бугарске границе. Регрути су се све време договарали на турском језику, док је њих неколицина гласно певала како разговор не би био примећен. Читав план је на крају разоткривен и осујећен захваљујући једном српском повернику међу њима који је знао турски језик.²³

Сама регрутација протекла је без проблема и уз добар одзив једино у Ибарској дивизијској области. Према извештају команданта ове области, сваки регрут је, поред државног следовања, добио још по пола оке јагњећег печења, а пре одласка, пријепољски и прибојски муфтија одржали су им молитву и патриотски говор у коме их, као прве регруте муслимане из нових области, позивају да поносито бране своју отаџбину и свог краља од непријатеља: „ДРАГА БРАЋО! Ви сте први регрути муслиманског живља из Новоослобођених крајева Краљевине Србије, ви сте први који сте се са одушевљењем одазвали позиву наших војних власти и данас ступили у редове под Српску заставу ради одбране своје миле отаџбине, од нашег хрђавог непријатеља... ви треба да се поносите што идете да своју отаџбину, свог Краља и Врховног команданта, служите јер је он издао наредбу да се сви поданици Краљевине Србије без разлике вере и народности потпуно изједначују у свима правима и дужностима... Уздам се у свемогућег Алаха и правду и у помоћ наших великих савезника да ћете својим јаким мишицама нанети последњи самртни удар нашем вековном непријатељу. У то име ја кличем: Живео наш омиљени Краљ Петар I. Врховни командант, Престолонаследник Александар. Живели храбри официри. Живела наша непобедива храбра војска. Живели наши први регрути.“²⁴ Регрути су затим, уз присуство грађана, и хришћана и муслимана, испраћени свечано, са зурлама и бубњевима, и окићени тробојком отишли су у Ниш.²⁵

У команди Нишких резервних трупа, током јануара 1915. године, на обуци се окупило око 7.000 регрута муслимана. Сви проблеми током регру-

²² ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/42, исти – истом, Извештај Команданта Косовске дивизијске области, 21. јануара/3. фебруара 1915, у Скопљу.

²³ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/42, исти – истом, Извештај Команданта Брегалничке дивизијске области, 21. јануара/3. фебруара 1915, у Скопљу.

²⁴ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/42, Командант Група нове области, генерал Д. Поповић – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, 21. јануара/3. фебруара 1915, у Скопљу, (У прилогу говор Мурата Шећерагића, Муфтије Прибојског).

²⁵ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/42, исти – истом, Извештај Команданта Ибарске дивизијске области, 21. јануара/3. фебруара 1915, у Скопљу.

тације наставили су се и током обуке, и касније у јединицама. Командама свих јединица у које су упућивани муслимани прослеђен је извештај о њиховим обичајима, као и карактерним и моралним особинама које су исказали током обуке, како би се старешински кадар што боље упознао, и у складу са тим поступао са новим регрутима. У извештају се наводи да су Албанци ћутљиви, неповерљиви, затворени и тврдоглави. Склони су трговини и уопште размени предмета. Физички су здрави али душевно врло осетљиви и кућа им веома недостаје. Не трпе строгост, исказују симпатије само према својим друговима и мрзе све што је страна. Природно су бистри, а услед физичке снаге коју поседују, лако савладавају сва практична вежбања. Старешинама прилазе са страхопоштовањем, али и неповерењем. Нерасположени су што служе у српској војсци, мада то не испољавају јавно. Међусобно се веома добро слажу, а нарочито се издвајају по селима и општинама из којих долазе. Такође, како се наводи у извештају, слагање Турака и Албанаца је веома добро, док су према хришћанима неповерљиви. Међусобно говоре турски и албански, као и са старешинама са којима се споразумевају преко тумача. Веома су побожни, петком неће ништа да раде, док за куваре захтевају искључиво своје људе, што им је по жељи и омогућено. На крају, у закључку стоји да би питање исхране било веома незгодно уколико би муслимани ушли у састав неког пука.²⁶

Управо због посебности исхране регрута муслимана, донета је одлука да се они групишу по пуковима и да се од њих формирају малтене чисти муслимански батаљони. Након прегледа лекарске комисије, најпре су формирана два муслиманска пука, I и IV, чија је обука трајала све до средине априла. После обуке, део муслимана је распоређен у јединице Трупа нове области: скопљански, прешевски, ибарски, тетовски и кумановски обвезнички батаљон, под командом Вардарске дивизијске области, били су састављени од хришћана и муслимана на вежби; приштински, урошевачки и гњилански обвезнички батаљони под командом Косовске дивизијске области, од хришћана трећег и муслимана првог позива; један батаљон у Прилепу од хришћана другог и трећег и муслимана првог позива из нових области.²⁷ Током маја 1915. године, 3.042 регрута муслимана упућена су у Комбиновани одред Одбране Београда. Иако је, према првобитном разрезу Врховне команде, одреду следовало 1.976 регрута са старих територија и изван број муслимана, стварно је примљено 239 регрута са старих територија, тј. 1.737 мање него што је било предвиђено, док је у састав одреда ушло 2.438 муслимана. Од тог броја, њих 1164 је додељено X кадровском пешадијском пуку, а 1.274 је ушло у XIX кадров-

²⁶ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/9, по заповести начелника Штаба Врховне команде, војводе Р. Путника – команданту Одбране Београда, 24. априла/7. маја 1915. у Крагујевцу.

²⁷ М. Јагодић, *op. cit.*, 215.

ски пешадијски пук Одбране Београда. Тако је X кадровски пешадијски пук Одбране Београда чинило 50% обвезника муслимана, 30% обвезника из нових крајева и 20% обвезника са старих територија, док је комору овог пука сачињавало искључиво људство из нових области, од чега две трећине муслимана и Албанаца. Деветнаести кадровски пешадијски пук је био састављен од 40% муслимана, 40% обвезника из нових области и 20% обвезника са старих територија. У оба пука су, дакле, преовлађивали муслимани који су, заједно са обвезницима из нових области, чинили већину од 80% бораца. Када се овоме дода податак да су ови пукови имали по једног официра за чету, да су четама махом командовали новопроизведени потпоручници, као и да је број подофицира, а нарочито каплара био недовољан, јасно је било незадовољство команданата ових двају пукова. Они су, у одговарајућим представкама, исказали своје нескривено неспокојство, сматрајући да ови пукови не могу представљати поуздане трупе за борбену употребу.²⁸ Због тога је одлучено да се обвезници муслимани распореде у четири, уместо у два пука, мада се и даље није одустајало од њиховог груписања по јединицама. Тако су формирана четири муслиманска батаљона; по један у X и XIX кадровском пуку Одбране Београда, један муслимански батаљон у саставу XII пука Браничевског одреда у Пожаревцу и један, састављен од физички слабијих војника, који је послат ради опоравка и додатне обуке у Алексинац.²⁹ Сви остали регрути муслимани из Нишких резервних трупа, упућивани су команданту места у Алаксинац, у састав допунског муслиманског батаљона. Тамо је требало да допуне обуку и служе као резерва за образовање нових, или попуну већ постојећих батаљона придодатих кадровским пуковима.³⁰

Након прерасподеле, командант Комбинованог одреда Одбране Београда, пуковник Душан Туфегџић, лично је извршио преглед над муслиманским батаљонима овог одреда, и о томе поднео извештај. У извештају се наводи да су регрути до те мере заостали у настави да не умеју да изведу ни најелементарнију радњу пушком, престроје се или донесу рапорт из патроле, те да је време потрошено на њихову обуку изгубљено. Наставу отежава и чињеница да на гломазне јединице долази мали број официра и подофицира, нарочито оних који знају турски и албански језик. Албанци апсолутно не разумеју српски, што приликом обуке представља несавладиве потешкоће. Примера ради, у једној чети састављеној од све самих косовских Албанаца нађена су једва четири војника за тумаче, сваки за по један

²⁸ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/1, Командант Комбинованог одреда, пуковник Д. Туфегџић – Команданту Одбране Београда, 6/19. маја 1915, Топчидерско Брдо.

²⁹ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/2, Штаб Врховне команде, пуковник Ж. Павловић – Команданту Одбране Београда, 1/14. јуна 1915, у Крагујевцу.

³⁰ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/3, Командант Комбинованог одреда, пуковник Д. Туфегџић – Команданту Одбране Београда, 5/18. јуна 1915, Топчидерско Брдо.

вод. Такође, оба муслиманска батаљона дошла су без готово икакве коморе. Што се тиче понашања у пуковима, муслимани показују отворено незадовољство и нерасположење што морају да служе у српској војсци. Шајкачу нерадо носе јер кажу да им личи на крст, па покушавају ушивањем да јој направе облик тако да личи на њихове народне капе. У строју се не ређају по висини већ по селима и општинама из којих долазе, а исто тако одлазе и на спавање. Лепо поступање према њима тумаче као знак слабости, па постају још недисциплинованији. Бекства су редовна појава, у чему их не спречава ни удаљеност од куће ни две велике реке. Тешко их је контролисати јер су им, у недостатку кадра, каплари такође муслимани који својим сународницима све допуштају. У закључку се наводи да, уместо на војску, личе на неуређене војничке гомиле на чију се тактичку употребу уопште не може рачунати, те да, овакви какви су, муслимански батаљони не могу бити самостално употребљени у борби. О њиховој оданости српској ствари не може, наравно, бити ни говора. Изузетак од овога, како се наводи у извештају, представљала је 1. чета у муслиманском батаљону X кадровског пешадијског пука, састављена од „Срба из Санцака који су раније силом прилика морали да прелазе у ислам“. Снажни и добро развијени, махом сви говоре или разумеју српски језик, због чега су им дух и дисциплина на много вишем нивоу.³¹

Након овога, низали су се слични извештаји из војничког живота регрута муслимана. Услед немогућности да спроведе ред и дисциплину, командант муслиманског батаљона XII пешадијског пука тражио је да се тај батаљон расформира, тј. да се муслимани распореде по другим батаљонима и измешају са Србима, како би им се онемогућило да се скупљају, договарају и лакше спроведе своје намере. У свом извештају навео је да је са постојећом организацијом немогуће придобити и извежбати муслимане у јединици, који од самог почетка нерадо извршавају наређења. Док им се наређење не понови 3-4 пута, и док се руком не повуку, не полазе на извршење ма какве заповести. Бекства су уобичајена појава у чему учествују сви муслимани, нарочито стражари, стално се распитујући код локалних сељака у ком су правцу аустријска и бугарска граница. Казну затвора не сматрају за тешкоћу већ за велико одмориште кога зову „узурлук“. ³² Такође, примећено је да већина зна српски језик којим се течно служи при личним захтевима или потребама, док при раду или вежби сви поричу да знају или бар разумеју српски. ³³ Занимљив случај се догодио и

³¹ ВА, ПЗ, К81, ф. 4, док. бр. 8/91, Командант Комбинованог одреда, пуковник Д. Туфегчић – Команданту Одбране Београда, 20. маја/2. јуна 1915, Топчидерско Брдо.

³² (Тур. huzur - мир, спокојство)

³³ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант четвртог батаљона XII кадровског пука, капетан С. Михаиловић – Команданту XII Кадровског пука, 29. јуна/12. јула 1915, у Средњеву.

у XIX кадровском пешадијском пуку, 4. мухамеданском батаљону. Уочи верског празника Рамазана, у јединици је дошло до отворене побуне свих муслимана када су одбили да приме храну и учествују у раду и војним вежбама. Иако је од врховног муфтије стигла депеша да Рамазан још увек није почео, као и да је војницима дозвољено да не посте за Рамазан, то није допринело смиривању ситуације. Након истраге, као коловође побуне, издвојила се чета коју су чинили све сами Албанци из Лаба. Они су остали најупорнији у своме бунту. Уз вику и гестикулацију рукама говорили су: „убијајте, стрељајте, ручак нећемо да примамо“. У извештају команданта овог батаљона, пуковника Димитрија Кузмановића, даље се наводи да је један каплар, пред војницима и официрима, говорио како су им у Алексинцу најпре дате шајкаче, сад су приморани да једу за Рамазан, а следећи корак ће им бити одлазак у цркву.³⁴ Кузмановић је, иначе, важио за добро познаваоца муслиманских верских обичаја. Према сопственој тврдњи, управо због тога се трудио да им створи олакшице, и пружи прилику и време да се прилагоде, како би лакше извршавали сопствене верске обреде, у оној мери у којој то не утиче штетно на ред и дисциплину у јединици. И поред тога, није успео да их придобије, а као најтврђе и најнепослушније навео је Албанце из околине Приштине, Гњилана, Призрена, Тетова, Кичева и дуж саме долине Лаба. За њих каже да су физички добро развијени и здрави, али слабо издржљиви. Практична вежбања схватају брзо и доста добро, али се не труде правилно да их изведу. Уопште су нерадници и тешко им пада свака строгост и дисциплина. На ниском су ступњу образовања, и као такви, велики су фанатици, нарочито по питању верских обичаја, где су и најосетљивији. Остављени сами себи, весели су, певају, играју, свирају и шале се, док су у присуству старешина и наших војника ћутљиви, неповерљиви, затворени и јако тврдоглави. Покушавају на све могуће начине да се ослободе војске, себе изнурују глађу, а рано ујутру испијају сирће. Никада не говоре српски, чак и ако га знају, док старешинама увек одговарају на албанском. Немају апсолутно никаквих идеала нити осећаја према нашој отаџбини коју не сматрају за своју. Уопште су нерасположени што морају да служе у српској војсци, против оних које више воле и симпатишу. Код својих, који често долазе да их обиђу, стално се распитују о стању и приликама код непријатеља, о коме се увек повољно изражавају.³⁵ На крају, осврћући се на догађај око рамазанског поста, Кузмановић је изнео и своју највећу бојазан о томе шта ће се догодити када се муслиманима

³⁴ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант четвртог батаљона XIX кадровског пука, капетан Д. Кузмановић – Команданту XIX Кадровског пука, 5/18. јула 1915, у Кумодражу.

³⁵ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант четвртог батаљона XIX кадровског пука, капетан Д. Кузмановић – Команданту XIX Кадровског пука, 17/30. јула 1915, положај.

током ратних операција изда муниција, ако су се сада, када немају муниције и када добро знају да наше трупе имају могућности да угуше сваки покрет, ипак одлучили на побуну и непослушност.³⁶

Да је, међутим, било и другачијих примера, сведочи искуство мајора Душана Јовановића, заповедника 4. мухамеданског батаљона X кадровског пешадијског пука. Као одличан познавалац турског језика и муслиманских обичаја, успео је да успостави такав ред и атмосферу међу војницима да је командант Комбинованог одреда у свом извештају Врховној команди навео како је резултат превазишао сва очекивања: „Ко би видео како тај батаљон маршује, престројава се, маневрује, па чак и пева у такту наше војничке песме, не би могао веровати да је то Батаљон Мухамеданаца.“³⁷ Мајор Јовановић је, уместо уобичајене војничке стеге, применио сасвим другачију тактику са муслиманским регрутима у својим редовима, мада се мора узети у обзир то да је његов батаљон чинио већином словенски муслимански живаљ, и у мањем броју Албанци. Био је мишљења да се толеранцијом, благим поступањем и потпуним одсуством псовки и погрдних израза, на које су муслимани, по његовом мишљењу, нарочито осетљиви, може много више постићи. На пркос и цинизам муслимана, сматрао је, не треба гледати као на верски фанатизам, већ као на утакмицу са суседним муслиманским племенима у одржавању вере, што им намећу њихови верски обичаји и друштвено васпитање. Иако је и сам у почетку имао проблема са одбијањем хране током рамазанског поста, није применио никакве принудне мере. Уз потврду муфтије, објаснио је да је војницима и путницима допуштено да не poste током Рамазана, што се по муслиманским верским обичајима зове „сефер“. И поред тога, сваком регруту је оставио слободну вољу да одлучи хоће ли узимати храну или не. На крају су, услед немогућности да издрже вежбе, и најупорнији одустајали од поста. У јединици је, такође, забележен и један интересантан догађај, вредан пажње и помена. Један муслиман из Сјенице изразио је мајору жељу да пређе у православље. Имајући у виду све прилике и околности у јединици, мајор Јовановић је одлучио да овај поступак не одобри. У присуству целог батаљона је изгрдио војника и објаснио му да они нису дошли у војску да би мењали веру, већ да би служили краљу и отаџбини. Наводећи краљеве речи „брат је мио које вере био“, мајор је подсетио како у Босни католичке наше Србе и муслимане, због чега ми и ратујемо против Аустријанаца и Немаца. Овај поступак је имао толиког утицаја на војнике да су му, како наводи, прилазили да му се захвале и да га пољубе у руку. Хоца је такође благодарио мајору, а својим сународ-

³⁶ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант четвртог батаљона XIX кадровског пука, капетан Д. Кузмановић – Команданту XIX Кадровског пука, 5/18. јула 1915, у Кумодражу.

³⁷ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант Комбинованог одреда, пуковник Д. Туфегџић – Врховној команди, 22. јула/3. августа 1915, положај.

ницима је редовно држао лепе говоре у духу послушности, покорности и оданости. Поред свега, куриозитет је и да су муслимани у његовој јединици који су говорили само турски језик, показивали интересовање да науче српски, зашта су набављане табле и буквари, а многи су, после извесног времена, почели да пишу писма кући на српском језику. Ипак, и поред идиличне слике овог муслиманског батаљона током обуке, изненађујуће дисциплине и послушности коју је успео да успостави, као искусни војни старешина који је добро познавао карактер својих војника, на крају је проценио да се у борби на њих не би могао са сигурношћу ослонити. Као основне разлоге за ову тврдњу, навео је учешће Турске на страни непријатеља, осетљивост муслимана на пучњаву топова, као и подмуклост услед које су у стању да се свете старешинама за најмању ситницу.³⁸

Због свега наведеног, а највише због процене о непоузданости муслиманских јединица у предстојећим борбама, захтеви за њихову реорганизацију наставили су да пристижу из команди. Предлози су се углавном сводили на разбијање муслиманских батаљона у мање чете које би се распоредиле у више различитих пукова, и које би биле попуњене православним елементом. На тај начин би муслимани брже учили српски језик, лакше би се асимиловали, и што је најважније, уклонила би се опасност од њиховог уједињеног деловања. Такође, тражен је и већи број искусних официра и подофицира који би вршио даљу обуку муслимана. При свему томе, поштовање верских обичаја би било настављено, хоће би и даље вршиле верске обреде у јединицама, а храна би се посебно припремала, као и до тада.³⁹ Овакви учестали захтеви за расформирање и реорганизацију муслиманских батаљона довели су до тога да су муслимани, од августа 1915. године, били распоређивани по различитим пуковима, груписани највише до нивоа чете. Да ни ова мера није донела очекиване резултате, показао је инцидент који се догодио током одбране Београда у јесен 1915. године: читав један вод муслимана из 4. батаљона XIX пешадијског пука се предао непријатељу, да би следећег дана то исто учинило још 55 војника, окрећући пушке ка својим претпостављенима. Након овога, упућен је захтев Врховној команди

³⁸ „...шта би тек било да је онај преведен у православље, то је лако појмити“, закључио је у свом извештају о овом догађају мајор Јовановић, ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант четвртог батаљона X кадровског пука, капетан Д. Јовановић – Команданту X Кадровског пука, 15/28. јула 1915. положај.

³⁹ ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант четвртог батаљона XIX кадровског пука, капетан Д. Кузмановић – Команданту XIX Кадровског пука, 5/18. јула 1915, у Кумодражу; ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант XIX кадровског пешадијског пука, пуковник Ж. Поповић – Команданту Комбинованог одреда, пуковнику Д. Туфегџићу, 15/28. јула 1915, положај; ВА, ПЗ, К72, ф. 5, док. бр. 22/6, Командант Комбинованог одреда, пуковник Д. Туфегџић – Врховној команди, 22. јула/3. августа 1915, положај.

„да сасвим обустави слање овога несигурнога елемента за попуну јер је он од врло велике штете и може имати фаталне последице.“⁴⁰

Уместо закључка, могла би послужити изјава Албанаца Приштинског санџака, дата неколико година раније косовском валији поводом одлуке младотурака да се у војску примају и Срби: „тешко је борити се са два непријатеља, једним ван граница, а другим у држави – хришћанима у војсци.“⁴¹ Нажалост, ситуација се овога пута показала обрнутом иако је Србији, у тешким ратним временима, био потребан сваки човек, хришћанин и муслиман. Приликом повлачења српске војске 1915. године, највећи број муслимана се разбежао, након чега су муслиманске јединице расформиране. Малобројни преостали муслимани пребачени су у позадину, углавном као испомоћ на оправци путева.⁴² Тако се неславно завршило учешће муслимана нових области у јединицама српске војске, иако је одлука о самој њиховој регрутацији, из више разлога, у датом тренутку била неминовна. Попуна кадра људством, растуће незадовољство хришћанског становништва нових области које није гледало благонаклоно на привилегован положај својих комшија муслимана, као и покушај брзог спровођења националних интереса у свим деловима земље, упркос кратком временском периоду, свакако су допринели оваквој одлуци српских војних и цивилних власти. С друге стране, муслимани нових области ишчекивали су развој догађаја, сматрајући новонасталу ситуацију привременом, све време се ослањајући на Цариградски мировни уговор који их је штитио. По објави регрутације и прекида важења уговора, прибегавали су свим средствима која би им онемогућила одлазак у рат, једни из простог страха за сопствени живот, други услед верског фанатизма. У та средства спадала су бекства, скривања, побуне и одмазде. Фалсификовање родних листова муслимана, тзв. нуфуза, такође је била честа појава у избегавању војне обавезе. Улазак Турске у рат на страни непријатеља, и објава светог рата, извршили су додатни утицај на онај део муслиманског становништва који није могао да се помири са новом „неверничком“ управом. Желећи да умање негативну пропаганду, српске војне власти су покушавале да, поштовањем исламских верских прописа и обичаја у јединицама, макар делимично придобију ово становништво у

⁴⁰ ВА, П7, К25, ф. 1, док. бр. 10/4, Командант XIX кадровског пешадијског пука, пуковник Ж. Поповић – Врховној команди, 8/21. октобра 1915, војиште.

⁴¹ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009, 134.

⁴² „Последњих дана војници муслимани овог батаљона почели су напуштати команду и одлазити својим кућама. Пошто је растурање узело веће размере, то су и хришћани из Нових Крајева почели напуштати команду и ићи својим кућама... Наредио сам да се батаљон растури, каплари и подофицири распореде по пуковима а остатак муслимана да се употреби на оправци путева.“ ВА, П6, К108, ф. 3, док. бр. 16/1, командант Дринске дивизије II позива, пуковник К. Смиљанић – Команданту I армије, 13/26. новембра 1915, положај.

корист српске националне ствари. Резултат је, нажалост, био поражавајући, а стварна корист готово никаква. Лојалност муслимана према новој држави стављена је на пробу прерано, отпор је био превелики, а жеља за асимилацијом непостојећа, у чему је нарочито предњачило албанско становништво нових области Србије.

Jovana Šaljić

MUSLIMS OF THE NEW REGIONS OF SERBIA
IN SERBIAN ARMY DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

After the Balkan Wars, expansion of Serbia's territory also increased its population. Unlike the pre-war Serbia where the Orthodox Serbs made majority of the population, the religious, ethnic and national structure in the new parts of Serbia was quite heterogeneous, Muslim and orthodox, with almost 700.000 Muslims, mostly Albanians, Turks and Islamized Serbs. Therefore, Muslims of the newly gained regions represented the largest portion of the total Muslim population in the whole Serbian territory. Their position was regulated by Constantinople Peace Treaty, concluded between Serbia and the Ottoman Empire in March 1914. According to the Article 4 of Constantinople Treaty, all Muslims from the newly gained regions of Serbia were exempted from conscription and from paying military taxes for a period of three years in which they could opt for the Ottoman citizenship. Since Ottoman Empire entered the First World War, joining the Central Powers of Germany and Austro-Hungary, the Constantinople Peace Treaty has ceased to have effect. According to a government resolution, drafting of Muslims and conscripts of the first category for call-up started. Turkey's entry in the First World War was also followed by the special Sheikh-ul-Islam's religious decree – fatwa, by which all Muslims in the world were invited, in the name of the Islamic faith and the Ottoman Sultan as the Caliph of all the Muslims, to stand up in defending the Ottoman Empire and its allies, and to join the Holy War against Allied countries including Serbia and Montenegro. A declaration of the Holy War, which was solemnly read in December 1914 in Fatih Mosque in Istanbul, had had the most repercussions among the Muslims on the Balkan Peninsula. Text of the fatwa was spread among Serbian Muslim population in the form of special proclamations out of which the most common was the proclamation of the society "Unification of Islam". According to the text of fatwa and proclamation, the duty of all Muslims was to join Germany and Austro-Hungary as an "allies of the Caliphate" by making a variety of

damages to the “enemies of the Caliphate” in the form of escape, disobedience and different sorts of sabotage, in order not to be declared as traitors but worthy descendants of Turks and Muslims. Turkish, Bulgarian and Austrian field agents conducted an additional pressure by spreading negative propaganda among the Serbian Muslims about the alleged contempt of the Islamic faith by the Serbian authorities, urging them to act in accordance with instructions of the fatwa and proclamation. This created many problems for Serbia, particularly among the Muslim recruits in the Serbian Army. Although Serbian Government ordered the strict observance of the Islamic religious traditions in the army by providing religious dietary and Muslim priest in every unit, recruits were showing disobedience very often and were massively deserting by turning a rifle towards their superiors. Because of that, commanding officers did not trust them at all. They were of an opinion that Muslim battalions should be disbanded and the soldiers deployed to other units. This decision also proved to be ineffective. Disobedience and desertion continued especially among Albanian recruits in the Army.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163.41)"19"(082)

355.48(497.11)"1914/1918"(082)

94(100)"1914/1918"(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп „Срби и Први светски рат 1914–1918“
(2014 ; Београд)

Срби и Први светски рат 1914–1918 : зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јуна 2014. / уредник Драгољуб Р. Живојиновић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2015 (Београд: Colografx). – 712 стр. : Геогр. карте ; 25 см. – (Научни скупови ; књ. 150. Одељење историјских наука. књ. 37)

На спор. насл. стр.: The Serbs and the First World War 1914–1918. – Тираж 500. – Обраћање председника Републике, Томислава Николића: стр. 9–13. – Поздравна реч председника САНУ, академика Николе Хајдина: стр. 15–16. – Поздравни говор на научном скупу академика Драгољуба Р. Живојиновића: стр. 17–19. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз поједине радове. – Summaries, Резимеи. – Регистар.

ISBN 978-86-7025-666-8

а) Срби – Историја – 20в – Зборници б) Први светски рат 1914–1918 – Зборници
с) Србија – Војна историја – 1914–1918 – Зборници

COBISS.SR-ID 217612300